

**KRONOLOGIJA SPLITA
1941-1945.**

Ovu Kronologiju financirao je Fond za razvijanje i njegovanje tekovina
revolucije i NOR-a Općine Šplit.

BRANKO DČKIĆ
SPLIT - GAJEVA. 19

KRONOLOGIJA SPLITA 1941-1945.

INSTITUT
ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA DALMACIJE
Split — 1979.

B I B L I O T E K A   K R O N I K E

Uredništvo

Andrijić Marko, Krolo Petar, Tomašević Slavenka, Tudor Gordana,
Sabolić Vlado, Šitin Tonči

Urednik

Ćurin Miroslav

Recenzija

Trgo Fabijan, Kljaković Vojmir

Tisak: NITP »Slobodna Dalmacija«

Priredivači:

Predgovor i 1941.	BRANIČA VINKO
1942	PAŠALIĆ TOMISLAV
1943	BRANIČA VINKO
1944	SLAVICA NIKOLA
1945	SLAVICA NIKOLA

UVODNA NAPOMENA

Kronologija obuhvaća važnije događaje koji su se zbili u toku četvorogodišnje narodnooslobodilačke borbe 1941—1944. godine u gradu Splitu i njegovoj okolici, odnosno na tlu današnje splitske općine. Da bi slika zbivanja bila potpunija, obuhvaćena je aktivnost NOP-a i neprijatelja — okupatora i domaćih kvislinga i to ona koja je neposredno utjecala na razvitak narodno oslobodilačkog pokreta. Ovim se nastojalo donekle pružiti čitaocu razvitak NOP-a na spomenutom teritoriju, a istovremeno, navodeći izvore ispod svake kronološke jedinice, željeli smo svima zainteresiranima olakšati uvid u izvore i literaturu.

Gotovo svi događaji i akcije opisane su uglavnom na osnovi sačuvanih i dostupnih dokumenata talijanskih i njemačkih okupatorskih jedinica i ustanova i arhive kvislinga i kolaboracionista (ustaša, domobrana i četnika). To je pričinjavalo posebne teškoće kod utvrđivanja konkretnog organizatora i sudionika u pojedinim akcijama. Treba napomenuti da su dokumenti partijsko-političkih organizacija i organa narodne vlasti, kao i jedinica NOVJ samo u manjoj mjeri korištena jer nisu ni sačuvana, što je i razumljivo kad se uzmu u obzir teški uvjeti pod kojima su u anektiranoj i okupiranoj Dalmaciji, a posebno u Splitu radile i djelovale te organizacije. Da bi se sačuvali partijski i drugi kadrovi organizacija NOP-a u gradu i drugim naseljenim mjestima (jer su neki zbog provala nastradali) sastanci su održavani u najstrožoj konspiraciji. Na tim sastancima vršeno je dogovaranje, planiranje akcija i ostalo i to najčešće bez ikakvih pisanih tragova, naročito u prvim danima ustanka iz prvih godina NOR-a, pa i ona oskudno vođena dokumentacija uništavana je da ne bi pala neprijatelju u ruke.

Upravo iz tih razloga, ova kronologija je nepotpuna i ne može pružiti punu sliku oružane i druge borbe u Splitu. Vjerojatno se nikada neće moći dati iscrpna slika svega značajnog što se tu događalo. Ova kronologija je samo prilog provjerenih registriranih događaja, a ne osnovni sadržaj, koji treba dopunjavati. Sasvim je sigurno da je ostao daleko veći broj događaja koje ona nije mogla zabilježiti, nego što ih ona registrira.

Da bi se potvrdila ova činjenica poslužit će samo neki primjeri. Zbog oskudno sačuvanih dokumenata teško je pratiti aktivnost Komunističke par-

ti je na pripremanju ustanka: prikupljanje oružja, formiranje udarnih grupa, održavanje sastanaka partijskih, skojevskih i foruma drugih političkih organizacija NOP-a na kojima su donesene i prihvaćene odluke o otpočinjanju oružane borbe protiv okupatora i kontinuirano praćenje njihovog rada do konačnog oslobođenja.

Nedostatak arhivske građe stvorio je i druge teškoće. Za neke događaje nije se uspjelo utvrditi točan datum. Ponekad se jedva uspjelo utvrditi čak i mjesec kada se neki događaj desio. Najveći dio učesnika je izginuo, a dosadašnji pokušaji preživjelih sudionika da pojedine događaje rasvijetle nije do kraja obavljen pored ostalog i zato što su zaboravljeni datumi kada su se događaji zbili. Iz istog razloga nisu zabilježena ni imena mnogih stradalih i preživjelih sudionika u pojedinim akcijama NOP-a. I zbog toga je kronologija nepotpuna, mada se iz onoga što je u njoj obuhvaćeno može, makar donekle, vidjeti rad Partije i drugih organizacija NOP-a, jer je to bilo djelo jedino njihovog svestranog rada i djelovanja.

I pored toga što su ovu publikaciju radila tri autora, nastojalo se da ona bude ujednačena.

Osnovna arhivska građa korištena za ovu publikaciju nalazi se u arhivskim fondovima Vojnoistorijskog instituta JNA, Instituta za historiju radničkog pokreta SR Hrvatske u Zagrebu i Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije u Splitu. Od objavljenih izvora korištena je edicija Vojnoistorijskog instituta JNA — Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda; Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije; edicija »Dalmacija 1941—1945« od autora Drage Gizdića; Boro Leontić: Split 1941, Beograd 1960; Sibe Kvesić: Dalmacija u NOB-i, Zagreb 1960, Dušan Plenča: Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942.

Ma koliko da su oskudni i nepotpuni podaci koje pruža ova kronologija, ona će biti koristan oslonac za pisanje historije NOB ovog dijela Dalmacije, autorima studija i rasprava iz iste oblasti, kao i onim učesnicima događaja koji će još pisati o tom vremenu.

¹ Period 1941. godine obradio je Vinko Braniča; 1942. — Tomislav Pašalić; 1943. — Vinko Braniča; 1944—1945. g. — Nikola Slavica.

VINKO BRANIČA

PREDGOVOR

Da bi čitalac dobio potpuniju sliku događaja što su se zbili u Splitu i njegovoj okolini uoči i u toku NOR-a, dajemo na osnovu već napisanih sjećanja pojedinih preživjelih sudionika u tim događajima, kratak prikaz rada Partije i drugih organizacija iz perioda prije rata i razvoj NOP-a od 1941. godine do konačnog oslobođenja grada i njegove okolice.

I

Komunistička partija je u kotaru Split, a naročito u gradu Splitu imala neravnomjeran razvitak od svog formiranja 1919. godine do početka rata 1941. godine.

Ta neravnomjernost naročito je bila izražena od početka šestojanuarske diktature pa do konca 1940. godine. Tome su doprinijele mnogobrojne provale i hapšenja članova Partije i partijskih rukovodilaca. Isto tako frakcijske borbe su imale ozbiljnog odraza na organizaciono stanje Partije. Pored objektivnih smetnji još većem uspjehu Komunističke partije dugo je vremena smetalo i nesređeno stanje u Pokrajinskom komitetu. Tek promjenom sastava Pokrajinskog komiteta 1939. godine, vrše se značajne promjene, koje su išle za tim da se uklone frakcionaši (na čelu s Jelaskom, Baljkasom i Marićem) i Partija organizira na čvrstom ćelijskom principu. U srpnju 1940. godine došlo je u Split nekoliko članova CK KPH i CK KPJ s generalnim sekretarom Josipom Brozom Titom na čelu. Tada je, 19. srpnja, održana Okružna partijska konferencija kojoj su pored delegata prisustvovali Josip Broz Tito i član CK KPH Marko Orešković. Osnovna zadaća te konferencije bila je da se podrobnije razmotri stanje u partijskoj organizaciji, prvenstveno u Splitu, te da se zauzme jasan stav prema frakcijskom radu Jelaske i njegove grupe. Konferencija je donijela zaključak da se odlučno raskine s politikom frakcionaštva u Splitu, a nosioci te politike nisu dobili ni od koga podršku. Izabran je novi Mjesni komitet Splita. Ubrzo je, 2. kolovoza, nedaleko od Splita, u Sirobuji, na putu prema Stobreču, održana i Pokrajinska partijska konferencija za Dalmaciju. Pored Josipa Broza Tita, konferenciji su prisustvovali članovi CK KPJ Tone Tomšić i Ivo Lolo Ribar, a od CK

KPH Marko Orešković. Konferencija je izabrala Pokrajinski komitet na čelu s Vickom Krstulovićem, a kojeg je ranije bio imenovao CK KPJ. Konferencija je jednoglasno odobrila politiku i sve mjere koje su u Dalmaciji poduzimali CK KPJ i CK KPH za ozdravljenje i izgradnju Partije od 1937. godine, tj. od dolaska druga Tita na čelo CK KPJ. Od ljeta 1940. godine u Splitu dolazi do osjetnog napretka u organizacionom razvoju mjesne partijske organizacije. Ona je do travnja—svibnja 1941. godine porasla na oko 110 članova. Ta činjenica se odrazila i u samom obliku partijske mreže koja je bila podjeljena na tri rajonska komiteta. Glavne ćelije koje su okupljale radnike bile su u Brodogradilištu i među lučkim radnicima. U solinskom bazenu organizacija je brojila preko 60 članova, mahom radnika.

U jesen 1939. godine u Splitu je počeo djelovati i novi Mjesni komitet SKOJ-a. Tada je počeo sistematski rad na stvaranju i izgradnji organizacija i okupljanju oko SKOJ-a napredne omladine grada. Formirana su dva rajonska komiteta i to na bazi proizvođačkog principa. Rajonski komiteti su stvarali svoje aktivne po poduzećima, radionicama, školama, u sportskim klubovima, ustanovama, prosvjetnim društvima, zadrugama i po ulicama. Posebnu jaku bazu SKOJ je imao u sindikatu. Akciona sposobnost omladine i SKOJ-a kao njezina najrevolucionarnija jezgra nije dolazila u pitanje ni onda kad je Partija u Splitu bila u veoma teškom stanju, kad je u njoj zacarila nedisciplinacija i neodgovornost, a grupaške i frakcijske borbe ozbiljno zaprijetile revolucionarnom pokretu kao cjelini. Naime, na svaki znak Partije omladina je ustajala i borila se. Krajem 1940. godine sazreli su uvjeti da se održi okružna konferencija SKOJ-a za Split i najužu okolicu. Mjesni komitet SKOJ-a u Splitu uz podršku Mjesnog komiteta Partije pripremio je konferenciju koja je održana krajem 1940. ili početkom 1941. godine, na periferiji grada, u predjelu Bilice, u kući radnika Frane Jelaske. Izabran je Okružni komitet SKOJ-a i delegati za Oblasnu konferenciju SKOJ-a za Dalmaciju koja je održana 30. i 31. ožujka 1941. godine u Splitu u kući Dumanića u Rokovoj ulici.

Sistematski rad među ženama Splita i okolice pokrenut je prvi put na partijskom savjetovanju održanom 1935. godine na otoku Čiovu. Već te godine u Splitu je održan veliki javni zbor žena na kojem je o problemu žena govorilo sedam drugarica. Na partijskom savjetovanju održanom 1937. godine na otoku Čiovu također se raspravljalo o radu među ženama. Tada je bila osnovana ženska sekcija u okviru Stranke radnog naroda, a 1939. godine formirana je komisija za žene pri Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju. Partija je primjenjivala različite forme rada među ženama. Koristila je razne organizacije u gradu, a naročito sindikalne. Tako je Partija, preko sindikata, u Splitu 20. ožujka 1939. godine organizirala veliku skupštinu žena, a 8. ožujka 1941. godine održana je konferencija žena (komunista) za Dalmaciju.

I pored svih objektivnih i subjektivnih teškoća Partija je za proteklih 15 do 20 godina ilegalnog rada, prošla kroz bezbroj većih i manjih bitaka, stekla bogato iskustvo i očeličila se. Akcije koje je vodila Partija u tom periodu pokazale su da je ona duboko pustila korjene među širokim masama, da je ona jedina snaga koja ih može predstavljati i voditi u borbu za njihove zahtjeve. Porast borbe radnika i radnih masa bio je uvjetovan stalnim pogoršanjem i ekonomskog položaja radnih ljudi i sve težom političkom situacijom.

Ilustracije radi navodimo neke od akcija koje je u takvoj situaciji Partija organizirala pred početak II svjetskog rata. Za vrijeme boravka Milana Stojadinovića u Splitu (27. srpnja 1938. godine) Partija je organizirala demonstracije koje su počele te večeri na Narodnom trgu i nastavile se na Rivi i barikadama u predjelu Varoša u kojima je prednjačila radnička omladina. Iduće 1939. godine, 17. prosinca, Partija je organizirala protestni zbor u splitskom Kazalištu, ali ga policija u zadnji čas zabranila. Stoga su umjesto zbora održane demonstracije na Obali protiv režima Cvetković-Maček. Policija je tada ubila brodogradilišnog radnika komunistu Vicka Buljanovića, a više demonstranata teže i lakše ranila. Zbog toga Partija je već sutradan, 18. prosinca, u Splitu i čitavoj srednjoj Dalmaciji, odlukom Pokrajinskog komiteta organizirala generalni štrajk. Štrajkovalo je oko 12.000 radnika i činovnika Splita i okolice. Istoga dana poslije podne, na pogrebnu povorku ubijenog komuniste Buljanovića, slio se gotovo sav narod Splita i okolice. U povorci je učestvovalo oko 25.000 lica, a završila se komemorativnim mitingom na vrhu Tartaljne ulice. Nakon tih demonstracija i štrajkova uslijedila su masovna hapšenja komunista i rodoljuba. Mnogi su zadržani u splitskim zatvorima, a neki su sprovedeni u Zagreb i Lepoglavu.

Partija je preko Pokrajinskog odbora URSS-a u Splitu i okolnom području razvila u toku naredne 1940. godine veoma širok štrajkaški pokret. U Splitu su pokret vodili mesarski pomoćnici, bojadisarski radnici, građevinari i šoferi; u Stobreču i Solinu izbio je širok pokret radnika tupinoloma te transportnih radnika u Solinu. U kolovozu je organiziran s uspjehom protestni štrajk lučkih radnika Splita, Solina, Vranjica i Kaštel-Sućurca. Prvog rujna 1940. godine, na godišnjicu početka II svjetskog rata, Partija je organizirala antifašističke demonstracije u Splitu i Solinu u kojima je masovno sudjelovao i narod iz okolnih sela: Klisa, Vranjica, Mravinaca, Kučina i Kaštela. Akcioni odbor, koji je osnovala partijska organizacija, uputio je proglas radnicima i namještenicima Splita, pozivajući ih da 5. rujna »obustave posao i stupe u jednodnevni protestni štrajk«, kojim bi »najodlučnije protestirali protiv bespravnog hapšenja sindikalnih funkcionera, protiv onemogućavanja rada klasnim sindikatima, protiv koncentracionih logora, za potpunu slobodu akcija protiv skupoće i rata i za druge opravdane zahtjeve radnog naroda«. Značajnu ulogu u organiziranju tog relativno uspješnog štrajka odigrali su lučki radnici. Zbog toga su vlasti 8. rujna zatvorile Radnički dom u Splitu i izvršili hapšenje istaknutih partijskih radnika u Splitu i Solinu. Posredstvom URSS-a komunisti su organizirali 19. rujna i drugi generalni protestni štrajk u povodu upućivanja jednog uhapšenih komunista u Lepoglavu. Tom prilikom uhapšeno je 320 učesnika, od kojih je 40 upućeno na izdržavanje kazne u Zagrebu. Generalni štrajkovi u Splitu označavali su maksimalno naprezanje partijske organizacije u poduzimanju većih radničkih akcija koje su imale upečatljivo političko obilježje. U postojećoj veoma napetoj političkoj situaciji preko njih su komunisti pravodobno reagirali na najznačajnije događaje, ispoljavajući ujedno pred režimom vlastitu snagu i utjecaj.

Pod rukovodstvom Mjesnog komiteta partijska organizacija u Splitu je tada brojala 70 članova obuhvaćenih u 12 ćelija; u Solinu je bilo 15 ćelija sa 78 članova: na Šolti 5 ćelija sa 23 člana; u Kaštelima 14 ćelija sa 92 člana i u Žrnovnici 7 ćelija sa 57 članova. Valja istaći da je u toku procesa konsolidacije 1939—1940. godine Partija izmijenila svoju kadrovsku strukturu i

bitno pomladila svoje redove. Cijela akcija ozdravljenja Partije 1938—1940. godine u kojoj su sudjelovali brojni članovi instruktori CK KPJ i CK KPH, pa i sam Josip Broz Tito, imala je presudan utjecaj na daljnju političku i organizacionu izgradnju Partije i SKOJ-a.

U siječnju 1941. godine u istoj kući u kojoj se prije pet mjeseci održavala Pokrajinska konferencija održano je partijsko savjetovanje za Dalmaciju. Savjetovanje je bilo posvećeno pretežno organizacionim pitanjima i pokazalo je da se Partija brzo reorganizira na principu ćelije, da je njezin ugled u masama veći no ikada i da je u velikom usponu. Svega dva mjeseca poslije siječanskog savjetovanja održano je u Splitu i drugo, do napada na Jugoslaviju posljednje, partijsko savjetovanje za Dalmaciju. Konstatirano je da se Partija zahvaljujući neposrednoj i obilnoj pomoći CK KPJ i CK KPH, i osobnoj pomoći druga Tita, svestrano pripremila i da može smjelo ići u susret događajima kao što su rat i revolucija.

Čim se čulo za demonstracije u Beogradu i za promjenu vlade Cvetković-Maček koja je 25. ožujka 1941. godine pristupila fašističkom Trojnom paktu, po odluci Pokrajinskog komiteta, a preko Mjesnih komiteta u Splitu i Solinu organizirane su 28. ožujka demonstracije. Mjesni komiteti Splita i Solina tada su postavili kao najveći i najneposredniji politički zadatak rad u masama na osnovu datih uputa i letka CK KPJ koji je bio izašao tih dana. Trebalo je jačati jedinstvo svih raspoloživih antifašističkih snaga i podizati njihovu spremnost za borbu protiv fašizma i protiv politike kapitulanstva, koje su nosioci bili frankovačko-klerikalni i desni HSS-ovci. Dok su neprijateljski elementi sabotirali sprovođenje vojne mobilizacije, Partija ju je podržavala. Naređeno je, ako dođe do napada na Jugoslaviju, da komunisti i njihovi simpatizeri ne smiju čekati poziv za odlazak u vojne jedinice, već se moraju sami dobrovoljno javljati.

II

Partijska i skojevska organizacija u Splitu organizaciono sredene i sa jasnim zadacima dočekale su događaje koji su ubrzo uslijedili napadom fašističkih sila na Jugoslaviju i okupaciju zemlje, odnosno svoga grada. Pod teretom udara koji je počeo 6. travnja 1941. godine, a oslabljena petokolonašima iznutra, te zbog izdaje vojnih vrhova, bijega kralja i vlade iz zemlje, Jugoslavija je kapitulirala u nekoliko dana. Početkom napada fašističkih sila na Jugoslaviju, 6. travnja, bombardiran je i grad Split. Istoga dana delegacija splitskih komunista, na čelu sa sekretarom Pokrajinskog komiteta Vickom Krstulovićem, tražila je od vojne komande grada (komandanta mjesta pukovnika Viktora Novaka) da narodu podijeli oružje, kako bi se agresija što spremnije suzbila, ali o tome oni nisu dozvoljavali ni govoriti. Ono što su protunarodni režimi godinama spremali nije se moglo spriječiti u danima napada fašističkih sila na staru Jugoslaviju. U danima kapitulacije od 10. do 15. travnja, tj. do dolaska talijanske okupatorske vojske u Splitu, Solinu i okolici je nastalo bezvlašće. Vojnici su se u grupama ili pojedinačno vraćali kućama. Frankovci su brzo stavili ustaški znak. Bivši jugoslavenski žandari, iako zbunjeni, bili su spremni služiti novom gospodararu, ustašama i talijanskom okupatoru. Mačekova »Seljačka zaštita«, pod vodstvom frankovaca-ustaša razoružavala je vojnike koji su se vraćali kućama. U općoj zabuni

i kaosu, jedino KP je dosljedno i odlučno sprovodila svoj zadatak. Partija ni jednog časa nije uzmakla niti su je događaji zbunili. Tumačila je narodu da borba nije završena kapitulacijom stare Jugoslavije, naprotiv ona tek treba uskoro da otpočne, čim su Talijani (15. travnja) ušli u Split počeli su razoružavati ustaše i od njih preuzeli civilnu vlast u gradu. Taj momenat iskoristila je partijska i skojevska organizacija i iz magazina koje su do tada čuvale ustaše, organizirano izvlačili oružje. Ubrzo su izgrađena tajna skrovišta u koje je to oružje smješteno. Jedan takav magazin nalazio se na Firulama, drugi na Spinutu, a treći na Gripama. Članovi Partije u splitskom brodogradilištu su provalili u magazine ratne mornarice, pokupili lako, a uništili teško naoružanje, posebno ono koje se nalazilo na ratnim brodovima. Dio oružja, koji je Mačekova »Zaštita« oduzela vojnicima i smjestila u Sokolski dom u Solinu, oduzela je grupa članova Partije i SKOJ-a.

Potkraj travnja CK KPH uputio je u Split svoga člana Marka Oreškovića da pomogne tamošnjem rukovodstvu u organizaciji ustanka. Na savjetovanju održanom 25. travnja u kući Marina Ferića kojemu je prisustvovalo 15 delegata iz Dalmacije, Orešković je u ime Centralnog komiteta postavio zadatak: pripremiti organizacije i mase za oružanu borbu kojoj se neminovno ide u susret. Zato odmah prići formiranju vojnih komisija pri svim komitetima. Zaključeno je da se otpočne i sa formiranjem udarnih grupa... Tako se u svibnju, u okviru partijskih ćelija, od članova Partije, kandidata, SKOJ-a i simpatizera u Splitu i Solinskom bazenu formiraju prve udarne grupe.

U početku su Talijani vješto taktizirali, nikoga nisu hapsili, a nisu odmah ni naturali svoj jezik. Međutim, 1. svibnja uslijedila je prva javna manifestacija Partije i SKOJ-a na ulicama okupiranog Splita i Solina u povodu proslave tog radničkog praznika na koju su otpočela i prva reagiranja okupatora. Za talijanskog okupatora Split je bio od izuzetne važnosti u političkom, ekonomskom i vojnom smislu. Zato su shvatljiva njegova nastojanja da oživotvori svoje ciljeve. Fašisti otpočinju sa uvođenjem talijanskog jezika u raznim državnim uredima, mijenjaju se hrvatska imena ulica talijanskim, na trgovima i radnjama razbijaju i bacaju table sa hrvatskim natpisima i ispisuju fašističke parole, penzije i plaće daju u lirama po vrlo nepovoljnom kursu, oko sebe okupljaju poznatije jugonacionaliste.

U to vrijeme, 22. lipnja, Njemačka je napala na Sovjetski Savez pa je Mjesni komitet odmah naredio mobilizaciju partijskog članstva, članovi Mjesnog i rajonskih komiteta bili su stalno na okupu. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, koji se nalazio u Splitu, održao je toga dana sjednicu i pred partijsko članstvo su postavljeni zadaci: što prije razviti oružanu borbu, odmah otpočeti sa diverzantskim akcijama na svim komunikacijama kojima se služi okupator, vršiti sabotaže po tvornicama i svim drugim mjestima, koja koristi okupator. Mjesni komitet KPH Split je formirao svoju »tehniku« za razmnožavanje partijskog materijala. Članovi partije koji su u njoj radili nisu bili povezani ni u jednoj ćeliji, zbog provala, čime je bio omogućen neometan rad tehnike sve do konačnog oslobođenja grada. U Splitu je, 23. lipnja, Pokrajinski komitet počeo ilegalno izdavati svoj list »Naš izvještaj« preko koga upoznaje partijsko članstvo i građanstvo Dalmacije sa događajima u svijetu i u zemlji, a često i u Splitu. Na sabiranju vijesti i dobivanju informacija, štampanju i raspačavanju radilo je oko sto ljudi. U gradu je, 28. lipnja, izvršena reorganizacija Odbora »Narodne pomoći« (bivše »Crvene pomoći«), čija je osnova proširena u interesu plodnijeg političkog rada i

prikupljanja što većih materijalnih sredstava potrebnih za pripremu ustanka. Tokom srpnja pri ovom Odboru je formirana komisija za prikupljanje raznog materijala: hrane, vojne odjeće i obuće, dok je od Mjesnog komiteta KPH Split, određena posebna komisija za prikupljanje oružja. Ubrzo su formirani rajonski odbori, koji su se dijelili na grupe po kvartovima i ulicama. Pomoć je u početku davana porodicama čiji su članovi bili uhapšeni, a kasnije porodicama boraca, strijeljanih, uhapšenih i interniranih rodoljuba, i drugih žrtava fašističkog terora. Ubrzo su stvoreni i akcioni odbori kao organi NOP-a u tvornicama, radnjama i ustanovama, kao i na teritorijalnoj osnovi. Oni su vršili i političke i socijalne funkcije. Stvoreni su i viši tipovi akcionih odbora za pojedine rajone i područje rada (na primjer: akcioni odbori u industriji, zdravstvu, prosvjeti) i za šire teritorije.

Talijani su ubrzo, na osnovi izjava ustaša i talijanaša, zatim na osnovi banovinske i druge policijske arhive, počeli tražiti drugove koji su bili registrirani kao komunisti. Prvo hapšenje je izvršeno 27. lipnja. Tada je, umjesto Đordana, sekretara jedne partijske ćelije, uhapšen njegov brat Ante Kurir i Mate Bilobrk, sekretar druge ćelije, koji je u njihovu kuću došao radi održavanja veze. Sutradan je uhapšeno još nekoliko drugova, poslije čega su se svi ostali komunisti bili sklonili na sigurnija mjesta. Komunisti se time nisu dali zaplašiti. Konceom lipnja i početkom srpnja Partija organizira prve štrajkove u Splitu i Solinskom bazenu, po ulicama rastura letke namijenjene narodu i talijanskoj vojsci, po zidovima kuća se ispisuju antifašističke parole, a počinju i prve diverzantske akcije na raznim mjestima u gradu i bližoj okolici, koji su okupatoru nanosili moralnu i materijalnu štetu, ali nisu dovodili u pitanje i njegov opstanak. U srpnju i kolovozu dolazi do masovnih hapšenja rodoljuba. Samo u kolovozu Talijani su uhapsili dvije veće skupine skojevaca, radnika i gimnazijalaca. U znak protesta Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, preko Mjesnog komiteta KPH Split, organizira više štrajkova u srpnju, a u prvoj polovici kolovoza i generalni štrajk radnika svih poduzeća. Naročito su bili značajni štrajkovi brodograđevnih radnika i radnika električnog poduzeća.

U Split su iz Zagreba 6. kolovoza doputovali Pavle Pap-Šilja, član CK KPJ i Mirko Kovačević-Lala, instruktor CK KPH. Oni su Pokrajinski komitet upoznali sa stavom CK KPH o hitnom dizanju ustanka i o primjedbama na rad Pokrajinskog komiteta. Primjedbe su se odnosile na spori tempo priprema oružane borbe u Dalmaciji, inzistirali su na odluci da se u najkraćem roku (od 3—4 dana) formiraju i na teren upute prvi dalmatinski partizanski odredi. Iako su postojala mišljenja da je rok koji je dat prekratak za sve potrebne pripreme, ipak je na proširenoj sjednici Pokrajinskog komiteta od 7. kolovoza odlučeno da se odmah pristupi formiranju sedam partizanskih odreda u Dalmaciji među kojima: Splitski, Solinski i Kaštelansko-trogirski. Splitski i Solinski odredi su 11. kolovoza krenuli iz Splita ka Sinju, a Kaštelansko-trogirski odred, čekajući na grupu boraca, je zakasnio i nije na vrijeme krenuo s Kozjaka. Međutim, već sutradan kod sela Sušca, blizu Dicma, Solinski odred su napale jake ustaške i domobranske snage pa se uz manje gubitke morao povući ka Solinu, a 14. kolovoza u selu Košutama talijanske, ustaške i domobranske snage su napale i razbile Splitski partizanski odred. Veći broj boraca je zarobljen i ubrzo strijeljan u Sinju. Kako su bili na brzinu formirani, loše pripremljeni za pokret i vođeni dijelom preko područja gdje stanovništvo još nije bilo spremno da ih podrži, uz to.

i bez borbenog iskustva, ovi odredi su već u prvom sukobu s neprijateljem bili razbijeni. Ovim je bio nanesen težak udarac partizanskom pokretu u ovom dijelu Dalmacije.

U prve partizanske odrede polagane su velike nade, ali njihovo stvaranje nije bila jedina manifestacija narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju. Partija je ponovo pribjegli diverzijama i sličnim već prokušanim formama borbe. Nije napuštena misao o organiziranju oružane borbe, o stvaranju partizanskih odreda. To je i dalje ostalo kao glavni cilj prema kojem treba težiti. Diverzije i sabotaze su tada bile najprikladnije forme kojima se održavao kontinuitet borbe. Da bi dobio što bolji uvid u stanje u Dalmaciji i da bi pomogao pokrajinskom rukovodstvu, Centralni komitet KPH je početkom listopada uputio u Split svoga sekretara Radu Končara. On je posebnu pomoć pružio i Mjesnom komitetu KPH i SKOJ-a Splita i lično sudjelovao u planiranju i izvođenju akcija. U to vrijeme u Splitu i njegovoj okolini bilo je 1.200 članova SKOJ-a. Ako se ima u vidu da je Split tada imao samo oko 40.000 stanovnika, a oko stotinjak članova KP, kakvu su povijesnu ulogu primili na sebe mladi komunisti. Na zvjerstva okupatora komunisti su odgovarali bacanjem bombi. Članovi udarnih grupa bili su gotovo sve sami skojevci. Njihovu aktivnost ilustrira slijedeći podatak: samo u Splitu je od 11. rujna do 9. studenog, tj. za nepuna dva mjeseca, izvedeno dvadeset i četiri akcije. U njima su uglavnom bacane bombe (čak i u najstrožem centru grada) i vršeni atentati na talijanske vojnike, oficire i fašiste. Neke od njih nanijele su fašistima i ozbiljnu materijalnu štetu. Jedna od najatraktivnijih akcija bio je napad grupe skojevaca na talijansku vojnu glazbu, 9. studenog, u centru Splita, koju je organizirao i njom lično rukovodio Rade Končar. To je ujedno bila posljednja bombaška akcija u Splitu. Nakon nje, po odluci Pokrajinskog komiteta, odnosno Rade Končara, prestalo se s bacanjem bombi po gradu, jer se događalo da pored fašista nastrada i koji slučajni prolaznik. To su fašisti koristili u svojoj propagandi protiv NOP-a. Međutim, diverzije i ostali vidovi borbe protiv okupatora su nastavljani. I u cementnom bazenu, u tvornicama, gotovo svakodnevno su vršene sabotaze zbog kojih je proizvodnja morala često biti obustavljena. Solinski i Kaštelanski partizanski odredi se ponovo aktiviraju, a 22. prosinca obnovljen je Splitski partizanski odred. U to vrijeme Partija poklanja posebnu pažnju i organizaciji žena u okupiranom Splitu, pa je »Ženska radna komisija«, formirana još 1939. godine pri Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju pretvorena u Mjesni (Gradski) odbor AFŽ-a Split, koji je pri formiranju imao 4 pododbora. U njegovom okviru su žene, pod najtežim uvjetima ilegalnog rada u okupiranom gradu, pružale pomoć narodnooslobodilačkom pokretu za čitavo vrijeme okupacije.

Kako okupator nije uspio stabilizirati svoju vlast, on prelazi na otvoreni teror prema stanovništvu Splita i okolice. Da bi spriječili sabotaze Talijani iz Italije dovode svoje radnike radi preuzimanja javnih radova od domaćih radnika. U cilju odnarodnjavanja izbacuju hrvatske učitelje i profesore iz škola, a na njihova mjesta dovode fašističke iz Italije. Da bi izbrisali svaki hrvatski i slavenski biljeg otklanjaju sve javne natpise na hrvatskom jeziku, klesanjem su uništili natpis na spomeniku pjesnika Marka Marulića, srušili spomenik Grgura Ninskog, a na uglovima gradskih ulica masovno postavljali table sa novim talijanskim nazivima. Okupator vrši masovna hapšenja, interniranja i strijeljanja rodoljuba. Nakon dvomjesečnog mučenja 14. listopada

izvedena je pred izvanredni sud za Dalmaciju grupa skojevaca od kojih je dvanaest osuđeno na smrt i sutradan su strijeljani u Trogiru. Naročito težak udarac zadobila je Partija hapšenjem Rade Končara 17. studenoga. Svi pokušaji Pokrajinskog i Mjesnog komiteta da ga oslobode nisu uspjeli. On je sa još 25 drugova, Splićana, bio osuđen na smrt i 22. svibnja 1942. godine strijeljan u Šibeniku.

Okupator je bio zbunjen širinom i oštrinom općeg otpora koji su komunisti dobro organizirali i sustavno i efikasno provodili. Politiku svršenog čina Splićani nisu prihvatili. To se vidi iz izvještaja prefekta dr Paolo Zerbina što ga on upućuje višim vlastima u prosincu 1941. godine: »Realnost je dakle jedna: antipatija ovog naroda prema Italiji, a nadalje prema fašizmu«. Toj realnosti pokušava Zerbino doskočiti očajničkim prijedlogom da se »iseli narod, iseli gotovo posvema«. Bila su to očajnička razmišljanja dobro obavještena čovjeka koji je svoj bijes crpio u prvom redu iz uspješnih akcija komunističke i antifašističke omladine u gradu. Naime, kao značajno već u prvoj godini borbe u Splitu jest to da su komunisti Talijane i malobrojne izdajnike u njihovoj službi moralno nadvisili.

Koncem 1941. godine zbog nedovoljne budnosti palo je u ruke talijanske policije nekoliko članova Partije u Splitu, a početkom siječnja 1942. godine došlo je do velike provale, kojom prilikom je uhapšeno oko 80 članova Partije i simpatizera. U tim akcijama naročito se isticao zloglasni fašista Antonio Hoffman, pa ga je po zadatku Mjesnog komiteta KPH, 15. siječnja, likvidirala grupa članova Partije. U povodu ubistva Hoffmana prefekt Splita dr Paolo Zerbino je izjavio da Italija ima dovoljno srpova i čekića da bi kosila i razbijala glave i zaprijetio da će pobiti i ono malo komunista, a ako bude potrebno iselit će sve stanovnike iz Splita. U noći između 7/8. veljače u Splitu je uhapšen istaknuti partijski rukovodilac i član Pokrajinskog komiteta Ivan Lučić-Lavčević i sekretar Mjesnog komiteta KPH Split Ante Jurjević-Baja. Ali Jurjević se uspio spasiti, početkom rujna, bjegom iz bolnice, dok je Lavčević ubijen 23. prosinca. Time je bio nanijet još jedan udarac partijskoj organizaciji, ne samo u Splitu već u Dalmaciji. Iza ove, uslijedila je 17. travnja i druga provala u Splitu kojom prilikom je uhapšeno više članova Partije, među kojima i 3 člana Mjesnog komiteta KPH Split. Brojno stanje zatvorenih rodoljuba u splitskim zatvorima nije nikada bilo ispod pet stotina. U vremenu od 1. studenog 1941. do 15. svibnja 1942. g. iz Splita je internirano u Italiju 1.448 rodoljuba, a 230 je predato specijalnom sudu za Dalmaciju. Okupator ograničava kretanje stanovništva po ulicama. Zbog lošeg snabdijevanja namirnicama većina obitelji gladuje. Domaćice demonstriraju pred trgovinama. Ovim i drugim mjerama fašista ne samo da nije narodnooslobodilački pokret ugušen, već naprotiv on je svakim danom bivao sve jači. To je uvjetovalo da se 6. travnja 1942. godine (na godišnjicu napada na Jugoslaviju) ranije stvoreni akcioni odbori konstituiraju u Mjesni (Gradski) narodnooslobodilački odbor Splita. Dva dana kasnije osnovan je i NO odbor Solina. Ubrzo se osniva veći broj seoskih NO odbora i općinski NO odbori: Solin, Muć i Lećevica. Stvaranjem Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora Split nisu prestali radom akcioni odbori u poduzećima, ustanovama i užim rajonima.

Dok je Partija u 1941. godini osnovnu borbu vodila u Splitu (štrajkovi, sabotaže, oružani napadi) u kojoj je uloga radničke klase i srednjih slojeva grada bila značajnija, prenošenjem težišta borbe u 1942. godini na vangrad-

sko područje veća pažnja se posvećuje uključivanju seljaštva u NOP. Po direktivi Partije mnogi komunisti i simpatizeri napuštaju Split i Solin i odlaze u Mosor, Moseć i Kozjak gdje se u veljači formira Mosorska četa, u svibnju Solinska leteća četa, a u lipnju Mosećka četa. Zbog njihovih i dejstava kasnije formiranih partizanskih jedinica neprijatelj je bio primoran da na području Splita sve do kapitulacije drži kompletnu diviziju »Bergamo«.

Usljed velikog broja pohapšenih članova Partije i SKOJ-a i njihovog masovnog odlaska u partizanske jedinice, njihov se broj u ljeto 1942. godine u Splitu, Solinu i drugim mjestima znatno smanjio. Tako je u Splitu djelovao Mjesni komitet Partije sa 42 člana, 44 kandidata i 200 simpatizera i Mjesni komitet SKOJ-a sa 390 skojevaca. Organizacija AFŽ-a je obuhvatila 4 rejonska odbora sa oko 230 aktivistkinja. Partijska organizacija Solina je brojila 32 člana, 31 kandidata i 69 simpatizera i oko 490 skojevaca. U kotaru Solin je djelovao općinski odbor AFŽ-a i 14 seoskih odbora sa oko 200 aktivistkinja. Partijska organizacija u Kaštelima imala je 17 članova partije, 13 kandidata i 20 simpatizera; na Šolti su bila 22 člana, a u Dugopolju 14 članova partije, 21 kandidat i 146 simpatizera.

Samo Split je u toku 1942. godine dao oko 600 boraca među kojima više od 50 žena. Oni su se borili u raznim jedinicama na teritoriji Dalmacije i izvan nje. U rujnu 1942. godine je Mosećka četa prerasla u Mosećki bataljon, a Mosorska četa je u listopadu prerasla u Mosorski bataljon. Kada je, 12. studenog, formirana 3. dalmatinska brigada oba ova bataljona su ušla u njen sastav. Jedan dio boraca je upućen u proleTERSKE brigade.

S obzirom da je 3. dalmatinska brigada ubrzo napustila područje srednje Dalmacije i kasnije bila angažirana u IV neprijateljskoj ofanzivi, novoformirani Štab grupe partizanskih odreda Dalmacije i Komanda splitskog područja, nalazeći se na oslobođenoj teritoriji Muća, poduzeli su u ožujku 1943. godine niz mjera za ponovno formiranje novih jedinica na ovom području. Tako je većinom od novodošlih boraca formiran Splitski partizanski odred, sastava tri bataljona, ukupno 400 boraca, sa zadatkom da dejstvuje na prostoru između rijeka Cetine i Krke i Mosorski partizanski bataljon, jačine 190 boraca na Mosoru.

Dok su ove partizanske jedinice uspješno dejstvovale van grada, partijska i skojevska organizacija u Splitu rade na ponovnom omasovljavanju svojih redova i politički djeluje među narodom. Narodnooslobodilački odbor Splita, preko svojih akcionih odbora i odbora narodne pomoći, vodi brigu za socijalnu i zdravstvenu zaštitu obitelji boraca i žrtava fašističkog terora, vrši mobilizaciju i prikuplja hranu i ostalo za potrebe partizanskih jedinica.

Kada je, 25. srpnja 1943, u Italiji oboren Mussolini, narod Splita je očekivao da će doći do promjena, da će teror okupatora popustiti, s obzirom da su fašističke organizacije bile bar formalno raspuštene. Ali, osim vanjskih promjena bitno se nije mnogo izmijenilo. Mjesni komitet Partije organizira demonstracije pred zatvorima i traži puštanje na slobodu političkih zatvorenika. Gradski NO odbor izdaje letak u kome tumači smisao i značaj pada Mussolinija i poziva građanstvo da se još jače zbije oko rukovodstva, jer borba još predstoji, teška i uporna. Narod je bio spreman izvršiti svaku direktivu rukovodstva bez obzira na žrtve. U takvoj situaciji, plašeći se

osvete zbog počinjenih zločina, fašistički funkcionari, policijski agenti i činovništvo sa svojim obiteljima počinje napuštati Split i odlaze u Italiju. General Umberto Spigo, komandant 18. korpusa, čije je sjedište bilo u Splitu, saziva sastanak četničkih vođa i »predstavnik građanstva«, radi tobožnja suradnje s narodom i eventualne predaje vlasti. Ti »predstavnici« bili su u stvari predstavnici reakcionarnog četničko-mačekovskog bloka, čiji je cilj bio: zadati što veće udarce NOP-u, koji bi ih jedino mogao spriječiti u sprovođenju njihovih planova. Uoči kapitulacije Italije, preplašen događajima koji su se očekivali, iz Splita je pobjegao u Zadar i general Spigo sa članovima svoga štaba.

Kada se 8. rujna uvečer Splitom pronijela vijest da je Italija kapitulirala, sutradan je gotovo cjelokupno stanovništvo bilo na ulicama. Pod rukovodstvom Mjesnog komiteta masa svijeta manifestirala je gradom. Gradski NO odbor lecima se obraća narodu i poziva ga u borbu protiv njemačkih okupatora, a talijanske vojnike poziva da nam se priključe u toj borbi. U Split je ušla Komanda Splitskog područja, veći broj rukovodilaca i jedna četa partizana. Međutim, narod je sam počeo razoružavati vojnike talijanske divizije »Bergamo« kod koje je zavladao panika i demoralizacija. U gradu je došlo do pravog narodnog ustanka. Naoružalo se oko 3.000 ljudi, većinom omladine, koji su stupili u jedinice NOVJ. Formirana je Splitska brigada koja je odmah upućena na položaje južno od Klisa, da sa ostalim jedinicama 9. divizije sprečava prodor Nijemaca iz Sinja preko Klisa ka Splitu. Upornom obranom jedinica NOVJ jake njemačke i ustaške snage su zadržane kod Sinja i Klisa punih 17 dana, odnosno do 25. rujna kada su se partizanske jedinice, organi narodne vlasti i partijsko-političkih organizacija povukli iz Splita. Vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito je pohvalio Splitsku brigadu za njeno isticanje u obrani Splita. I pored svakodnevnog bombardiranja njemačkih aviona, za tih sedamnaest dana oslobođenja Splita, pod rukovodstvom NO odbora i Komande područja djelovale su i radile socijalne službe, a počele su u novom duhu raditi i škole. Revolucionarno raspoloženje masa, želja za životom na novim socijalnim osnovama odrazila se i na cjelokupni duhovni i kulturni život naroda. Stvarane su nove organizacije narodnooslobodilačke fronte, održavani gradski i rajonski skupovi omladine, žena, organizirane su kulturne manifestacije, izložbe i niz drugih skupova. Svakodnevno je izlazila »Slobodna Dalmacija« i štampan je velik broj knjiga i brošura. Grad je živio u revolucionarnom entuzijazmu. Najznačajniji izraz revolucionarnog raspoloženja bio je masovni odlazak u narodnooslobodilačku vojsku.

Oslobođenje Splita u rujnu 1943. godine odigralo je svoju specifičnu ulogu, naročito u Dalmaciji. Ustanak u Splitu je razbio mačekovski i četnički centar, koji se spremao da preuzme vlast od talijanskih okupatora i stvori mostove za povratak monarhije i restauraciju predašnjeg političkog sistema. Splitskim ustankom NOVJ je dobila oko 7.000 novih boraca i ogroman broj oduševljenih i sposobnih organizatora narodne vlasti i graditelja novih društvenih odnosa. Splitski ustanak je stvaranjem novih društvenih odnosa i organizacijom narodne vlasti dao podstreka izgradnji novog pravno-političkog sistema, koji se oblikovao u odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Splitski ustanak predstavlja bitno nov doprinos našoj socijalističkoj revoluciji.

III

U svom nastupanju od Sinja ka Splitu njemačke jedinice su usput u bijesu na najzvjerski način pobile masu nedužnog stanovništva, većinom žena, djece i staraca. U zapovjesti za napad na Split, 26. rujna, komandant zloglasne 7. SS »Princ Eugen« divizije naredio je potčinjenim jedinicama: »Grupe se obezbjeđuju time što će odmah uzeti i prihvatiti taoce. Svaki i najmanji otpor slomiti bezobzirnim terorom«. Za to vrijeme u Splitu je vladala mučna atmosfera. Ulice su bile potpuno puste. Ljudi su se zatvorili u kuće očekujući dolazak novih okupatora. Već prvog dana, 27. rujna, po ulasku u grad novi njemački okupatori, u cilju zastrašivanja pučanstva, vrše masovno strijeljanje rodoljuba, hapse Židove, na rivi su podigli vješala, po zidovima kuća izlijepili prijeteće oglase i formirali prijeki vojni sud. U Split je 2. listopada došao dr Edo Bulat, koga je Pavelić postavio za »ministra oslobođenih krajeva Dalmacije«, Nijemci u gradu predaju civilnu vlast ustašama koji dovode svoju policiju.

U takvim uvjetima, kad je cjelokupno rukovodstvo privremeno napustilo grad, a gotovo svi članovi Partije i SKOJ-a i simpatizeri stupili u partizanske jedinice, bilo je potrebno čim prije obnoviti organizacije NOP-a u gradu. Veliki broj nekompromitiranih aktivista je po direktivi Partije i NO odbora ostao u Splitu, a i neki rukovodioci su se ponovo vratili. Zahvaljujući velikom iskustvu stečenom kroz dvije i po godine talijanske okupacije, obnavljanje partijsko-političkih organizacija i organa narodne vlasti izvršeno je vrlo brzo. Već sredinom listopada održan je prvi sastanak Gradskog NO odbora Splita na kome se raspravljalo o radu u novim uvjetima. Ubrzo je uspostavljena veza sa svih 11 strukovnih akcionih odbora, organizacijom USAOH-a i AFŽ-a. Organiziran je kanal za prebacivanje boraca iz grada na oslobođenu teritoriju. Uspostavljena je veza sa »tehnikom« koja je ranije ilegalno štampala propagandni materijal. Ponovo je otpočeo normalan rad svih organizacija NOP-a. Odbor za pomoć pri Gradskom NO odboru je ostvario novu evidenciju svih obitelji boraca i žrtava fašističkog terora u gradu i već početkom studenog vrši prvu raspodjelu pomoći u novcu, li Splitu, 11. studenog, ponovo izlazi »Glas Splita«, glasila Gradskog NO odbora. Pojava ovog lista naišla je na velik odjek među građanstvom koje je osjetilo da se među njima nalazi rukovodstvo NOP-a.

U to vrijeme neprijatelj je bio u vrlo teškom položaju. Ušao je u grad čiji su magazini bili potpuno prazni, a blokadom grada koju su stvorile jake partizanske jedinice snabdijevanje je sa strane, kopnom i morem, bilo nemoguće. Glavne njemačke snage 264. divizije, zajedno s ustašama, bile su angažirane u svakodnevnim borbama van grada, tako je u Splitu ostalo znatno manje snaga koje nisu bile u stanju da NOP-u zadaju teže udarce. Pored toga neprijatelj je bio obezglavljen skoro svakodnevnim bombardiranjem od strane savezničke avijacije. Ustaše u Split dovode zloglasnog policijskog agenta Koštu, a svi protunarodni elementi (ustaše, četnici i mačekovci) koji su se, za vrijeme našeg boravka u oslobođenom gradu u rujnu, bili pritajili, otvoreno se stavljaju u službu Nijemaca. Svi oni zajedno bezuspješno rade na otkrivanju organizacija NOP-a koje su razvile veoma plodan politički rad. Prvu masovnu akciju organizirao je Gradski NO odbor 9. siječnja 1944. godine kada je gotovo cijeli Split bio izlijepljen plakatima sa Titovom slikom i poklicima AVNOJ-u, Nacionalnom komitetu i Federativnoj

Jugoslaviji. Već koncem siječnja Nijemci blokiraju Varoš i vrše pretres svih kuća u cilju otkrivanja ilegalne »tehnike« i organizacija NOP-a, ali su se vratili neobavljena posla sa svega nekoliko kamiona opljačkane robe i hrane. Otpočinju i prva hapšenja rodoljuba koje odmah transportiraju u unutrašnjost zemlje. Glavni sudionici u ovome su četnici, ustaški policijski agent Jerolim Košta i povjerenik HSS-a u Splitu Vojko Krstulović. Mnogi omladinci napuštaju Split i uspostavljenim kanalima odlaze u partizane. I pored svih policijskih mjera Socijalni odjel Gradskog NO odbora preko svojih organa i organizacija AFŽ-a prikuplja i pomaže u novcu i hrani preko 3.000 članova partizanskih obitelji i žrtava fašističkog terora. Narednih mjeseci ova je pomoć bivala sve veća. Početkom travnja izvršena je reorganizacija NO odbora Splita. U njegovom sastavu su obrazovani: socijalni, gospodarski, zdravstveni, prosvjetni i drugi odjeli, a rukovodio je sa 5 rajonskih NO odbora, a ovi sa desecima strukovnih akcionih odbora, pododbora i grupa. U isto vrijeme Partija organizira udarnu grupu sa ciljem likvidiranja izdajica i narodnih neprijatelja u gradu. Ovu grupu sačinjavali su, osim jednog starog iskusnijeg udarnika, novi omladinci — skojevci koji do tada nisu sudjelovali u oružanim akcijama.

Kada je 6. travnja Gradski NO odbor Splita proslavljao dvogodišnjicu svoga osnutka ona je bila popraćena masovnim rasturanjem letaka i ispisivanjem antifašističkih parola po cijelom gradu, a rano ujutro udarna grupa je likvidirala ustaškog agenta Jerolima Koštu. Nekoliko dana kasnije, 10. travnja, ustaše organiziraju proslavu godišnjice proglašenja NDH, ali su toga dana splitske ulice bile puste. Ustaše su o toj proslavi, pored ostalog, izvještale: »... Općenito uzevši Split je na dan proslave godišnjice NDH pružao sliku izumrlog grada«. Slično se ponovilo i 1. svibnja. Omladina Splita je toga dana po ulicama grada prosula 40.000 crvenih petokraka zvijezda od papira koje je štampao Gradski NO odbor, a zidovi kuća ispisani crvenim parolama. Ogorčeni neprijatelj — ustaše i Nijemci donose odluku da se sprovede mobilizacija muškaraca od 18—55 godina starosti. Ali istodobno Gradski NO odbor kao odgovor neprijatelju štampa i rastura svoj letak sa pozivom u NOV. Ovom pozivu Gradskog NO odbora odazvalo se oko 500 novih boraca koji su u vremenu od 15—30. svibnja upućeni u jedinice NOV. Bijesan i nemoćan neprijatelj pribjegava novim hapšenjima. U tome im uveliko pomaže ustaški agent Vojko Krstulović. Gradski NO odbor je u više navrata, preko svog lista »Glas Splita«, opominjao Krstulovića i raskrinkavao njegovu protunarodnu rabotu i suradnju sa neprijateljem, ali je on bio sve opasniji. I pored toga što se ulicama kretao vrlo oprezno njega su pripadnici udarne grupe iznenadili i ubili 22. lipnja.

U gradu je vladala nezapamćena glad. Na desetine građana umiralo ja mjesečno od gladi. Takvom stanju znatno je doprinijelo i dovođenje u Split više stotina ljudi sa otoka Šolte koje su Nijemci prisilno iselili i prepustili ih na milost i nemilost same sebi. U tako teškoj situaciji narod Splita otkida od svojih usta i daje priloge u hrani i novcu za svoje borce i njihove obitelji u gradu. Veliku ulogu u tom ilegalnom radu odigrale su žene Splita. One su bile te koje su prikupljale i dijelile pomoć obiteljima boraca, brižno čuvale ilegalce i pomagale omladincima da se izvuku iz opsjednutog grada i upućivale ih u NOV. One su oslobodile 40 žena aktivista koje su Nijemci pohvatali u Skradinu i okolici i doveli ih u tvrđavu na Gripama. Na dan treće godišnjice narodnog ustanka u Dalmaciji, 14. kolovoza, osobito žene su pomagale

u pisanju parola po gradu i rasturanju letaka. Izgledalo je da cijeli narod sudjeluje u toj akciji — kao da je grad oslobođen. Nekoliko dana kasnije udarna grupa je likvidirala ustaškog policijskog zločinca Ivana Gusića koji je mnogo zla nanio splitskim rodoljubima.

U to vrijeme NOP u Splitu postiže znatne uspjehe na svim područjima rada. Početkom rujna u NOP-u aktivno sudjeluje oko 15.000 rodoljuba, žena i omladine. Omladina se takmiči pred II oblasnu konferenciju USAOH-a za Dalmaciju i postiže vanredne rezultate. Ona sudjeluje u svim akcijama u gradu. Doprinos rodoljuba doseže svotu od 28 milijuna kuna. Split upisuje 37 i po milijuna kuna zajma. U NOV iz Splita odlazi oko 1.100 novih boraca.

U gradu se sve više osjećala psihoza koja je nagovještavala skoro oslobođenje. Opljačkanu robu okupator i njegove sluge javno su prodavali pa ulicama. Neprijatelj je vršio pripreme za rušenje važnijih objekata u gradu, Mjesni komitet Partije i Gradski NO odbor blagovremeno su poduzimali potrebne mjere da ometu neprijatelja u njegovim namjerama, a i rodoljubi su samoinicijativno poduzimali mjere da se sačuva narodna imovina. U državnim uredima stvorena su posebna rukovodstva sa zadatkom očuvanja zgrada i inventara u njima. Po rejonima su obrazovane oružane udarne trojke, koje su bile stalno u mobilnom stanju. U istom cilju i Komanda mjesta ilegalno je ubacila grupu svojih boraca u grad. Zahvaljujući ovim mjerama mnogi već minirani objekti u Splitu su u posljednjem momentu spašeni. Kada su se jedinice 26. dalmatinske divizije već nalazile na domaku Splita u još uvijek okupirani grad 25. listopada se ubacuju komandant Splitskog područja i tajnik Okružnog NO odbora Split. Kasno uvečer otpočeo je napad jedinica 20. i 26. divizije na Split koji je sutradan bio konačno oslobođen. Na znak crkvenih zvona, usprkos kiši, čitavo pučanstvo je izišlo na ulice da pozdravi svoje oslobodioce. U Split su se sa otoka Visa, 27. listopada, preselila rukovodstva Oblasnog komiteta KPH, SKOJ-a i JNOF-a Dalmacije, a dva dana kasnije stigao je i predsjednik ZAVNOH-a Vladimir Nazor.

S oslobođenjem Splita za njegove stanovnike rat još nije bio završen. Trebalo je oslobađati preostalu još uvijek okupiranu teritoriju naše zemlje. Pored toga, što je Split u toku 1944. godine dao NOV 2.170 boraca, u prvoj polovici 1945. godine dao je još 2.300 boraca svrstanih u razne dalmatinske brigade, divizije i Mornaricu JA. Za to vrijeme pred građanstvom Splita stajali su novi zadaci — obnova porušenog i opustošenog grada u triipogodišnjoj okupaciji.

Stanovništvo Splita i njegove okolice mahom je bilo uz NOP od prvog dana okupacije do njegovog konačnog oslobođenja. Prema nepotpunim podacima samo Split je dao u NOV 12.500 boraca. Među tim borcima bilo je 6.150 omladinaca i 1.130 žena. Poginulo je oko 1.500 osoba, a u gradu umoreno 266 građana. Kroz neprijateljske zatvore u Splitu je prošlo 15.465 osoba, a internirano ih je više od 5.000.

Sa sadašnje teritorije Općine Split ukupno je u NOP-u učestvovalo 28.000 stanovnika.¹ Poginulo je 3.600 pripadnika NOV i 1.866 žrtava fašističkog terora. Među borcima ima 172 nosioca »Partizanske spomenice 1941« i 19 narodnih heroja.

¹ Ova cifra od 28.000 učesnika u NOV-u uzeta je iz posljednje ankete SUBNOR-a u Splitu.